

ХАЛХ АЯЛГУУ ДАХЬ ЭШЛЭХ ҮЙЛ ҮГ ГЭ-ИЙН ҮҮРЭГ ХЭРЭГЛЭЭНИЙ ТУХАЙ

Беньямин Брозиг

Ge- үндэстэй үйл үгийг Чингэлтэй (1979/1999) “холбох үйл үг” гэж нэрлэсэн байдаг. Ge- нь иш татсан яриа, бодолд хамааралгүй үг(нүүд)ийг өгүүлбэрийн байц гишүүн, үйлийн оролцогчийн хэлц эсвэл иймэрхүү төрлийн гишүүн өгүүлбэр болгож чаддаг учраас энэхүү нэр томьёо хам цагийн түвшинд оновчтой гэж үзэж болно. Үүсэл гарал нь болох дундад үеийн $\text{ᠭᠡ} / \text{ᠭᠡᠭᠡ} \text{ ge'e-} \sim \text{ᠭᠡᠭᠡ} \text{ k'e'e-}$ (Төмөртоогоо 2002:85, 89-90) ба 客額 ke'e- (Kuribayashi 2009:247-260) хэлбэртэй үйл үгийн үүрэг хэрэглээ тийм өргөн байгаагүй, голдуу үг яриа, бодлыг иш татах, мөн хүнийг аливаа тушаалд томилон нэрлэхэд хэрэглэгдэж байжээ (Street 2013a-ийн баримтаас үзнэ үү). Тийм учраас би энд үндсэн утга үүргийг нь гол болгож “эшлэх үйл үг” (“quotative verb”) гэж хэв шинжийн нэр томьёогоор (Güldemann 2008) нэрлэе. Эшлэх үйл үгийн нэг онцлог гэвэл үг яриаг заасан шууд тусагдахууныг захирч чаддаггүй. Энэ үгийг хэлнэ гэж болно, харин *энэ үгийг гэнэ гэж байхгүй.¹ ОЦМХний ge- бол гагц үетэй богино эгшгээр төгсдөг, дундад үеийн үйлдүүлэх хэвээ гэсэн өвөрмөц үйл үг болон хувьсаж ирсэн юм.

Энэ өгүүлэлд би ge- үйл үгийн үндсэн болон өргөжсөн хэрэглээний ангилал ба тэдгээрийн товч задлан шинжлэлийг танилцуулахыг зорьж байна. Энэ нь одоогоор хараахан дуусаагүй, ид үедээ явагдаж байгаа өргөн хэмжээний судалгааны ажлын маань хураангуйлал гэж болно. Судалгааны гол суурь нь 135,000 орчим үгтэй чөлөөт ярианы хэлний текстийн санд (Золжаргал & Brosig 2012, 2017) цуглуулсан ge- үйл үгийн нийт 3850 орчим тохиолдлоос бүрдэнэ.² Тус материалыг улам сайн ойлгохын тулд бас 34 сая гаруй үгтэй интернэтийн текстийн санг (Östling & Brosig 2011) ашиглаж байсан.³ Жишээ өгүүлбэрийг улам сайн ангилах, ойлгохын тулд төрөлх монгол хэлтэй хүмүүсээс “Энд gewel-ийн оронд gexed гэж хэлбэл ямар ялгаатай вэ?” гэх маягаар лавлан асууж тодруулсан.

1. Гэ-гийн үндсэн хэрэглээ нь эшлэл, нэр ба дүрслэх үгийг өгүүлбэрт оруулах гэж хэлж болох юм. Эшлэх үүргийг биелүүлэх гол цогцолбор (конструкц) нь (1), (2)-ынх:

(1) aw-č ög-ön ge-n=ee.

(2) bii tan-iig zail-Ø ge-ž xel-ee=güü.

Ge- нь (1)-т гол өгүүлбэрийн хэл ярианы өгүүлэхүүн, (2)-т харин хэлэх бодох утгатай өгүүлэхүүний туслах үг болно.⁴ Ge- нь ge-ž, ge-ed, ge-e(d)=l гэсэн гурван хэлбэрийн туслах

¹ Дундад үеийн хэлэнд ч мөн ийм байсан. Тэр үед ke'e- нь тусгай үг хэллэгийг эшлэх үүргээс гадна eyin ke'e- ‘ингэ-’ гэх мэт дайвар үгтэй холбогдож хэрэглэгддэг байсан.

² Ярианы хэлний текстийн сан хоёр хэсэгтэй. Нэг нь зурагтынх (Танайд хоноё, TV9-ийн Деррик гэх мэт нэвтрүүлгүүдийн хэсгээс). Нөгөө нь хүмүүсийн энгийн ярианы хэсгээс тус тус бүрдэнэ. Харилцан ярианы хэсгээс татсан жишээнд тухайн хүний нэрийг өөрчлөн оруулсан.

³ Энэ өгүүлэлд эш татсан латин үсгээр бичсэн жишээ бол ярианы хэлний текстийн сангийнх, кириллээр бичсэн жишээ бол интернетийн текстийн сангийнх. Өөр эх үүсвэрээс эшлэсэн жишээний эхийг тухай бүрд нь тодорхой тэмдэглэсэн байгаа.

⁴ Нармандахын (2004:31–33) үзсэнээр, гол өгүүлэхүүн болох ge- нь хэлэх утгаасаа гадна бас бодох хүсэх утгыг илэрхийлдэг. Түүний жишээ нь *Хурын ч үүлгүй цэлмэг бай гээд Хилийн тэнгэрийг ширтэж байна уу хөө*. Ийм хэрэглээ харьцангуй ховорхон тохиолддог юм шиг санагдаж байна. Харин тэр нь доор нь дурдаж байгаа зарим цогцолборын үндэс болж магадгүй.

үгээр илэрч болох ба тэдгээрийн хоорондын ялгаа нь одоогоор тодорхой бус байгаа. Ярианы хэлний материалаас үзвэл гол өгүүлэхүүнд -č(ix)- дагавар тохиолдвол (3)-д шиг зөвхөн ge-ed эсвэл ge-e(d)=l илэрдэг. -č(ix)- нь үйлийн хир хязгаарыг эрчимжүүлэх, үйл нь (яригчийн) хяналтгүйгээр тохиолдсон гэх мэт үүргийг гүйцэтгэж байгаа юм шиг байгаа ба энэ ажиглалтын утгазүйн ач холбогдол хараахан судлагдаагүй байна. Ярианы хэлний текстийн сангийн -č(ix)- дагаваргүй гол үйл үгээс ажиглавал, хüs- (10_{гэж}:0_{гээд(л)}), bod- (185:16), xel- (79:11) гурав голдуу gež-тэй тохиолдож байхад yari- (39:29), asuu- (6:8) хоёр бас харьцангуй түгээмэл geed (1)-тэй тохиолдож байна. Үүнд, хüs-, bod- хоёр голдуу тогтвортой өөрчлөлтгүй мэдрэмж, бодлын байдлыг ба xel- нь голдуу (4)-д шиг товчхон хэдэн үг ярьсан үйл явдлыг заадаг. Харин yari-, asuu- үйл үг нь (5)-д шиг голдуу харьцангуй удаан хугацаанд явагдаж байгаа ярианы үйл явдлыг заадаг ба түүний гишүүн өгүүлбэр дэх эшлэл нь хураангуйлсан агуулгатай байдаг. Тиймээс gež/geed-ийн ялгаа үйл явдлын доторх цагийн байдлын уртацтай холбоотой болов уу гэж үзмээр байна. Князев (2016)-ын дагуу Халимаг аялгууны geed нь тушаал, хүсэл, айдас гэх мэт бодит ертөнцөд биелээгүй үйл явдлыг заахад хэрэглэгдэж байна гэсэн үр дүнд хүрсэн, харин тэр дүгнэлт Халх аялгууны талаар бүрмөсөн хүчин төгөлдөр биш гэдэг нь илэрхий. Нөгөө талаас Гүнцэцэг (2020) өөрийнхөө цуглуулсан ярианы хэлний материалд geed нь “бодит биш, ирээдүйн үйлийг заасан, таамагласан” (irreal, future-oriented, assumptive) эшлэлтэй илүү холбоотой байж болзошгүй гэсэн таамаглалыг дэвшүүлж байгаа бөгөөд түүний судалгааны үр дүн хараахан хэвлэгдээгүй байгаа. Бат дүгнэлтэд хүрэхийн тулд их хэмжээний ярианы хэлний текстийн сан хэрэглэх, мөн -x gež/geed bai- гэх мэт эшлэх бус хэрэглээний баримтыг анхаарах хэрэгтэй байх.

(3) bi odoo uu-wal sal-an ge-ed xel-ceŋ bai-gaa=šd, ug-aas=aa.

(4) yag za ge-ž xel-ee=güi, bas ügüü ge-ž xel-ee=güü bai-gaa.

(5) say dollor aw-č-laa. + odoo saytaŋ terbumtaŋ bol-č-loo, te? + xamr=aa sөx-ööd odoo wol + badaruucaŋ xүн-t-*** + zügeer xүн-tei xaric-x=aa boli-cooŋ. + tengr-iŋ amitaŋ bol-coŋ ge-e=l + gad-uur yanz yanz-aar yari-aa=l bai[-n]=šdee. + nad-ad bol tiim medremž tör-өx=güü bai-n=aa.⁵

Үг яриаг нь “шууд” иш татахад эшлэх яригч нь тухайн үгийг яг уг этгээдийн хэлснээр сонсогчид давтан хэлж дамжуулж байгаа гэж голдуу тодорхойлдог. Гэвч бодитойгоор тухайн үгийг яг нарийн санах боломжгүй байдаг учраас жүжиглэж тоглож байгаа (Wierzbicka 1974) эсвэл яаж хэлсэн хэв маягийг нь зааж үзүүлж байгаа (Clark & Gerrig 1990) гэж болно. Зүгээр л ярианы агуулгыг мэдүүлж байвал эшилсэн өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүнийг заахын тийн ялгалаар тэмдэглэсэн байж болно, мөн газар, цаг зэрэг дейктик ангийн талаар эш татагчийн хэт төлөв давамгайлж болно. Эшлэл “уг яриа”-гаас хэр зөрчиж болох вэ гэсэн асуудлыг харин энд нарийн ярилцахгүй. Мөн яригч сонсогч гэсэн утгын гишүүнийг яаж илэрхийлдгийг хэрэглээний талаас нэмж судлах хэрэгтэй. Нармандах (2004:48-49)-ын дагуу хүүрнэх, захирах, асуух өгүүлбэрт сонсогчийг өгөх эсвэл заахын тийн ялгалаар тэмдэглэж болно, асуух өгүүлбэрт нэмж гарах тийн ялгалаар тэмдэглэж болно. Харин ямар нөхцөл байдалд тухайн утгын гишүүнийг ямар байрт тавьж аль тийн ялгалаар тэмдэглэдэг нь бүрэн бүтэн тодроогүй. Ge- нь гол өгүүлэхүүн байвал яригч сонсогч хоёрыг эшлэл, гол өгүүлэхүүний хооронд оруулахад бэрх, харин gež/geed xel-/bod- гэх мэтээр эшлэх нөхцөл үйл үг ба гол үйл үгийн хооронд тавих боломжтой. (2) шиг захирах өгүүлбэрт тушаалыг сонсоод биелүүлэх этгээдийг ганц хэлцээр тэмдэглэхийн тулд заахын тийн ялгалыг хэрэглэнэ. (6)-д ээжид гэсэн үг байвал сонсогч биеийг заана, үгүй бол дүүг гэдэг нь сонсогч ба дэд өгүүлбэрийн сэдэв/өгүүлэхүүн гэсэн хоёр утгын гишүүнийг нэг зэрэг заана. (6) бол харин харьцангуй хийсвэр жишээ. Бодит хэрэглээнд яригч сонсогчийг огт тэмдэглэхгүй явдал давамгайлж байна гэж хэлж болох ба хэзээ ямар аргаар болон ямар тохиолдолд ил тэмдэглэдэг гэдэг нь тодорхойгүй байсаар байна.

⁵ “+” нь яригч нь завсарласныг, “***” нь яригч үгээ тасалсныг тэмдэглэнэ.

(6) Аав (ээжид) дүүг “Хичээлдээ сайн байгаа” гэж магтав (Нармандах, 2004:44-45).

Ямар нэг хэлний нэгжийн заасан этгээд үйл явдал биш, харин уг дуудлагатай хэлний нэгжийн тухай яривал үүнийг “metalinguistic” үүрэг гэнэ (Abbott, 2003:13). Энэ нь Сибирийн нэрлэх дуудахыг заадаг цогцолборт их тохиолддог (Matić & Pakendorf, 2013:279-281). Нэр болон нэрлэгдсэн этгээдийн хоорондох харилцаа энгийн байдлаар тогтвортой учраас үүнд голдуу *gedeg* гэсэн хэлбэрийг хэрэглэнэ. Тодотгогч (7), өгүүлэхүүн (8), өгүүлбэрийн гишүүн (9) нь бүгд энэ холбоостой байж болно. Энгийн үйл үг тодотгогч болохын тулд зайлшгүй тэмдэг үйл үгээр хэлбэржсэн байх хэрэгтэй (*ir-seŋ xüŋ* гэх мэт), нөхцөл үйл үгийг хэрэглэж болохгүй. Гэхдээ *ge-* нь зарим хэрэглээнд *ge-ž*, *ge-ed* гэсэн холбох нөхцөл үйл үгээр хэлбэржсэн үедээ мөн тодотгогчийн холбоос болж чаддаг. Тухайн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн (10)-д шиг орших эзэмших утгатай *bai-* байвал ийм хэрэглээ харьцангуй энгийн. Өгүүлбэрийн гишүүнийг тэмдэг үйл үгээр тэмдэглэхэд тухайн тэмдэг үйл үг энгийн байдлаар тийн ялгал, хамаатуулах нөхцөл эсвэл *bol* гэдэг холбоосоор тэмдэглэсэн байх хэрэгтэй. Гэвч (11)-т *gedeg* дангаараа илэрч байгаа нь энэ ерөнхий зарчмаас зөрчиж байна.

(7) *ger-t=ee xari-ix zam ge-deg duu* / *ar'uuŋbold ge-deg ail* / *ar'ixčiq ge-deg üg*

(8) *nam-aig altančürüü ge-deg.*

(9) *xariŋ soft ge-dg=en ugaasaa zöö- ... angl-aar orčuul-wul zöölön ge-seŋ üg.*

(10) *ger-t=ee xari-ix zam ge-ed kinoo bai-dg=iışd, te?*

(11) *yör=ön ... ar'ix ge-deg aygüü buruu züül.*

Танигдахааргүй нэрийг улам ерөнхий нэрээр тодорхойлох хэрэглээнээс биш, тодотгогч гишүүнийг бас хаяа хийсвэрлэхийн тулд хэрэглэж болно. Жишээлбэл, (12)-д *ganbaatar* гэдэг нь *xüŋ* гэсэн ангилалд ордог гэдэг нь тодорхой, харин яригч нь энд түүний шинж чанарыг тодорхойлохын тулд *gedeg* гэсэн үгийг хэрэглэж түүнийг бусадч (objective) харах өнцгөөс үзүүлж хийсвэржүүлж байна.

(12) *texed + ganbaatar ge-deg xüŋ bol + yörxiidö bi čad-an, bi xii-n, bi itgel-tei bai-n, bi ter-iig xii-n, čad-an + ge-ž yari-d=iim bai-n.*

Яриа бодол, үг нэрийг эшлэхээс гадна монгол хэлэнд бас дүрслэх үгийг эшлэх заншил бий болсон байна. Ийм хэрэглээ Сибирт зөвхөн Монгол, Буриад, Тува гэсэн гурван хэлэнд тохиолддог (Matić & Pakendorf 2013:285-287). Үүнд монгол хэлний дүрслэх үг ба үр дүнгийн дайвар үгийг ялгарах нь хэцүү асуудал. Жишээлбэл, Мөнх-Амгалан & Kang (2014:306) *tas* гэдгийг дүрслэх үгэнд тооцож байна, харин *tas-r-*, *tas xöld-*, *tas xii-tel inee-* гэдгээс үзвэл үүнийг Сэцэнбаатар (2003:167) шиг үр дүнгийн дайвар үг гэж үзвэл улам тохиромжтой болов уу. Сайнбатын (2003) бодсоноор дүрслэх ба үр дүнгийн дайвар үгийг үнэхээр үгзүйн түвшинд ялгах боломжтой эсэх нь тодорхой биш.

Халх аялгууны дүрслэх үгийг голдуу гурван аргаар өгүүлбэрт оруулах боломжтой байдаг: *ge-*, *xii-*, тэг хэлбэр. Харин ямар аргыг хэзээ хэрэглэх вэ гэдэг нь тодорхойгүй. Сайнбатын дагуу дүрслэх үгийг давхар хэрэглэвэл *ge-*гүй ч болно (*xöw xöw xus-* гэх мэт). Пүрэв-Очирын (2003:183-184, 188) дагуу “хүний баярлаж, баясах сэтгэлийн хөдөлгөөн илтгэсэн, авиа дуурайсан аялга үг өгүүлбэр” байвал *ge-*г хасаж болно, харин утга зохиолоос эш татсан түүний уг жишээ (*ха ха ха гэж инээ-, хурай гэж хашгир-* гэх мэт) дандаа *gež-*тэй. Мөнх-Амгалан & Kang *гэ-, хий-, дуугар-* гэх мэт туслах үгийг дурдсан боловч тэг хэлбэрийн тухай огт бичихгүй байна.

Би энэ асуудлыг хангалттай задлан шинжилж амжаагүй ч урьдчилсан байдлаар ажиглавал үгзүйн хэлбэр чухал гэж бодмоор байна. *-tAl* дагавраар хэлэх юм бол бараг зайлшгүй *xii-tel* гэж хэлнэ, харин энгийн холбох нөхцөл үйл үгээр хэрэглэвэл *ge-* нь илүү энгийн юм шиг байна (*над гээд наачихна* гэх мэт).

2. Гэгдлийн өргөжсөн хэрэглээг тохиромжтой ангилгахад мэдээж амаргүй. Хам ба цуваа цагийн түвшинд бүтэц ба хэрэглээний үүднээс ангилж болно. Энд голдуу хам цагийн хэрэглээний үүднээс дараах ангиллыг зүйтэй байх болов уу гэж найдаж байна. Үүнд би “Мэдээний бүтцийг заах ба текст, өгүүлбэр холбох үүрэг”, “зорих утгад үндэслэгдсэн үүрэг”, “хандлагын утгыг заах үүрэг” гэсэн гурван утгазүйн хүрээ ба холимог ангилалтай хэдэн хэрэглээ гээд нийт дөрвөн ангиар ангилна.

2.1 Мэдээний бүтцийг заах ба текст, өгүүлбэр холбох нь ge-гийн өргөжсөн хэдэн үүргийг багтааж байна. Ge-гээр ямарваа нэгэн агуулгыг нэрлэх эшлэх боломжтой учраас ge- нь үг-өгүүлбэрзүйн үүднээс ямарваа онцлогтой нэгжийг өөрийнхөө хамрах хүрээнд оруулж чаддаг. Үүнд ойлгомжгүй гадаад хэлний үгс, нэр эсвэл хийсвэрлэгдсэн үг хэлц, энгийн нэр үгийн хэлц, нэр үг юм уу тэмдэг үйл үгээр төгсөх өгүүлбэр ба төгсөх үйл үг юм уу хандлагын сул үгээр төгсөх өгүүлбэр бүр багтана. Ge- язгууртай үгээр хийсвэрлэсэн нэр үгийн хэлц өгүүлбэрийн сэдэв, тайлбарлагдахуун болно. Хийсвэрлэгдсэн нэгж харин бүтэн өгүүлбэр байвал тэд үйл үгээс хамаарах гишүүн өгүүлбэр, аль эсвэл байц гишүүн (дэд) өгүүлбэр болж болно. Ийм үүргийг гүйцэтгэх хэлбэрүүд бол энгийн холбох нөхцөл үйл үг (ge-ž, ge-ed) (13), нөхцөлдүүлж холбох үйл үг (ge-xed, ge-xeer, ge-xleer, ge-wel) (14), тийн ялгал, хамаатуулах нөхцөл эсвэл бол-оор тэмдэглэж нэржүүлсэн тэмдэг үйл үг (ge-deg, ge-señ, ge-x) (15), эсвэл ямар ч тэмдэггүй ge-deg (10).

(13) ünxeer + ail-iin aaw xün yamar bai-dg=iin, eež xün yamar bai-dg=iin, xüüxd-üüd yamar bai-dg=iin, **ger бүл ge-ž** yamar bai-dg=iin=bee ge-dg-iig yör-öös=öö + žinxeñ žišig utg-aar=an nad xar-uul-ž čad-sañ.

(14) za odoo xoyor xeln-ii töw bai-dag. + ter-iig=ee bi ažl-uul-dag. + teg-eed AA ... bisnis-iin zöwölgöö ög-dög. + aa, teg-eed xazuu-gaar=an lekc unš-žii-n, bi bank-uud-ad lekc unš-dag, + meregžl-eer=ee lekc unš-dag. end tend surguul-uud-ad bagšil-dag. **man-ai xamgiñ gol ... odoo orlog ol-dog zül ge-wel** ter xoyor xeln-ii kürs=el bai-x šiw=dee.

(15) zürx ge-deg=čin osol-toi baixkuuyuu.

Утга хэрэглээний үүднээс энэ хэдэн цогцолбор хоорондоо ялгаатай. Ge-ž, ge-ed хоёр голдуу орших өгүүлэхүүнтэй тохиолдож байхад ge-deg гэвэл яригч нь нийтийн ойлголтод багтсан зүйлийн тухай юм хэлэх гэж байдаг. Тооны нэрийн хойно голдуу ge-ed, ge-xed, ge-xeer гурвыг ялгах хэрэгтэй, үүнд эхний хоёр (16)-д шиг цаг хугацааны хэр хэмжээг улам нарийвчилна. (17) шиг -IAA ge-xed гэх холбоотой өгүүлбэрт дэд өгүүлбэр нь биелээгүй үйлийг зааж байхад, гол өгүүлбэр нь тухайн байдлаас шууд үүсэхээр үр дагаврыг нь заана.

(16) tiñ, ir-ex бүтөñ sañ ödör xii-xed + cagañ sar ge-xed yag bol-on biz=dee?

(17) čaynaa-d či zeel aw-laa ge-xed či ör-töi.

Ge-wel, ge-xeer хоёрын утга хэрэглээ харьцангуй төсөөтэй. Ge-wel-ийн харьяанд орсон дэд өгүүлбэр нь өгүүлбэрийн сэдвийг яригчийн мэддэг, дурдаж болох зүйлээр сонсогчид танилцуулдаг. Ge-xeer бол яригчийн тайлбарлах гэж байгаа сэдвийг зүгээр л танилцуулдаг, бас янз бүрийн асуух үгтэй хамт тохиолддог. Yaагаад gewel бол yaагаад gexeer-ээс түгээмэл, харин (18) шиг улам дэлгэрэнгүй асуултыг танилцуулахад yaагаад gexeer улам их тохиолддог. Миний асуусан төрөлх хэлтэй хүмүүсийн үзсэнээр олон тохиолдолд gewel, gexeer-ийн оронд gexed, gexleer гэж хэлэх боломжтой, харин ярианы хэлний материалд иймэрхүү хэрэглээ бараг илрэхгүй. Бодитойгоор ярьсан үгийг мэдүүлэхэд (19) шиг gexeer, gexed(el) хоёр их тохиолдоно.

(18) aa, yuu ge-ž uural-sañ ge-xeer emegtei xün + oro-i-ñ cag-aar gar-ax=an + odoo + xamgiñ buruu ... yawdl=aa ge-ž xel-señ.

(19) biy=čin gaigüi=yüü ge-xeer gaigüee, gaiguu.

Дэд өгүүлбэрийг холбохын оронд бүтэн өгүүлбэрийг өмнөх текст яриатай холбох үүргийг gewč, gexdee, getel гэсэн үгнүүд (20)-д шиг гүйцэтгэдэг. Чингэлтэй (1979/1999:308) тэдгээрийг

“хийсвэр үг” гэснээр хам цагийн түвшинд задлан шинжилж болохгүй нэгж гэж үзсэн байна. Тэр гурвыг эсрэгцүүлэх утгаар хэрэглэнэ, харин утгын ялгааг нь нарийн судалж тодруулах хэрэгтэй. Gewṣ, gexdee хоёр дэд өгүүлбэрийг огт холбодоггүй, тиймээс хам цагийн хэрэглээний түвшинд gexdee, gexed хоёр хоорондоо холбоогүй гэж (20), (17) гэх мэт жишээнд тулгуурлаж хэлж болох юм. Дэд өгүүлбэрийг холбох чадвар getel гэсэн үгэнд бол байгаа, харин тэр нь бараг цэвэр бичгийн хэлнийх. (21)-т шиг gexdee, getel нь өгүүлбэрийн эхний байрт зайлшгүй орох шаардлагагүй гэдгээрээ хaṛiṇ гэх мэт дайвар үгтэй төстэй. Харин gexed, gexeer, gewel, gexleer, geṣ, geed зэрэг нэр үгийн хэлцийг сэдэв болгох, нэр үгийн хэлц хэлбэрээр хэрэглэх арга хэрэгслээс ондоо юм.

(20) man-ai möṇxbat ax=ṣ öör=öö saiṇ gar. + gexdee ix AA ... ix sūrxii xūṇ=ṣdee.

(21) ter ayguu goy baiṣiṅg-uud, te? + bi gexdee or-ṣ yos-toi üz-ee=güü.

Үүнээс гадна бас ge-seṇ=ṣ, =ṣ ge-seṇ гэсэн хоёр холбоос байдаг. Ge-seṇ=ṣ үг-өгүүлбэрзүйн үүднээс энгийн үг боловч ярианы хэлэнд олддоггүй. =ṣ ge-seṇ нь -saṇ дагавар шиг тодотгогч ба өгүүлэхүүнийг бүтээдэг биш, харин =ṣ клитикийн зарим хэрэглээтэй төсөөтэй тархацтай нь ажиглагдсан. Утга нь бүрэн тодроогүй. (22)-д түүнийг Дээгий болон өөр нэг хүний зөв гэсэн нэмж харьцуулсан утгаар л ойлгож болно, харин geseṇ байхгүй бол нэмж харьцуулсан утгаас гадна бас яг Дээгийгийн л зөв гэсэн эсрэгцүүлж харьцуулсан утгаар ойлгож болно. =ṣ ge-seṇ үүнд =ṣ-ийн хоёр утгаас нэгийг л сонгож авч байна. (23)-д Ээгий нь ерөөсөө завгүй хүн гэж ойлгож болно, харин geseṇ гэсэн үгийг нэмж оруулбал тухайн үед л завгүй гэж бараг өөрөө хэлж байсан юм шиг санагдаж байна гэж миний асуусан хүмүүс үзсэн. “Дутагдах” утгатай гэдгээр Чингэлтэйн (1979/1999:306) зөв, харин дутагдах утгыг дотор нь улам нарийн ялгаруулах хэрэгтэй юм байна. (22), (23) гэх мэт жишээгээс =ṣ ge-seṇ-гийн бүх хэрэглээг багтаасан ерөнхийлсөн утгад дүгнэж хүрэхэд харин төвөгтэй.

(22) deegii-giiṇ=ṣ ge-seṇ zöw.

(23) A:xen ... eegii egṣ xöörxii zaw=güi bai-gaa. biy=n ... ***

B:zaw=güi=ṣ (ge-seṇ) сагааṇ sar-aar or-ṣ gar-ṣ bai-xad eegii yag man-ai öör-iṇ xüüxed ṣig bai-saṇ.

2.2 Ge-ийн харьцангуй олон хэрэглээ зорих утгыг илэрхийлдэг, мөн түүнээс гадна зорих утгаас үүсч хөгжиж ирсэн юм байна. Энд нэг талд -x ge-ийг багтаах цогцолбор, нөгөө талд ge-ийн өөр хэдэн хэлбэрийг багтаах цогцолборыг задлан шинжлэх хэрэгтэй.⁶

2.2.1 -x ge- нь орчин цагийн үндсэн утгаараа зорих санааг илэрхийлж байдаг. Цогцолборын уг гарал нь дундад үеийн яригч ирээдүй цагийн -QU дагавраар ирээдүйн зорилгоо хэлж мэдүүлж байснаас үүдэн иймэрхүү зорих утга санаа бий болсон гэж сонсогч ойлгож болно. -QU-ын ирээдүйн талаарх хэрэглээ (24)-д харагдана, мөн (Song, 2002:35 ажигласнаар) (25)-д шиг орчин цагийн -x ge-n-ээр илэрнэ. Зорих санаа нь голдуу төгс байдлыг (26)-(28) шиг янз бүрийн хэлбэрээр илэрнэ. Үүнээс -x ge-s=iṇ хамгийн түгээмэл санагдаж байна. (26)-(28) шиг зорих утгатай ганц өгүүлэхүүнтэй хүүрнэх (асуух) өгүүлбэрт өгүүлэгдэхүүн ихэнхдээ нэгдүгээр (хоёрдугаар) бие байдаг.

(24) Teb_tenṡeri edöe ire-gü. (Нууц товчоо §245, Street 2013b)

(25) Хурмын ёслолын үеэр нийт 400 хамгаалагч ажиллах гэнэ.

(26) Би зүгээр л сайн уу гэж хэлэх гэсийн! (Ranma½ 30308)

(27) Битгий санаа зов[!] чи намайг тайтгаруулах гэсний хэрэггүй. (Ranma½ 1285)

(28) Үүгээрээ ямар нэгэн юм хэлэх гээ юу? (Ranma½ 3256)

Зорих утга нь мөн (29)-(30) шиг зорих дэд өгүүлбэрт тохиолддог. Ийм өгүүлбэрт тохиолддог гол өгүүлэхүүн ихэнхдээ хөдөлгөөн эсвэл хир хязгаартай үйл явцыг заадаг байна. Үүнд бас

⁶ 2.2-д бичсэн зүйлийн талаар бас Brosig (хэвлэгдэж байгаа) доор илүү дэлгэрэнгүй бичсэн.

Уланова багшийн конкретный глагол намерения (1980:94-96) (orold-, üz-, zawd- гэх мэт) багтана. Hashimoto (2004:44) хэлэх ба зорих үйл үг тус тусдаа эшлэх ба зорих гол өгүүлэхүүнээр хэрэглэгдэнэ гэж үзсэн ч, (31) зааснаар хэл ярианы үйл үгийг ч зорих өгүүлбэрт хэрэглэж болно. Дэд ба гол өгүүлэхүүнт зорих өгүүлбэрт ганц л өгүүлэгдэхүүнтэй байх хэрэгтэй. Үүнээс зөрчих (32)-д дэд өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүн ба гол өгүүлбэрийн эзэмшигч ижил этгээд болно.

(29) tan-ai štab-iin darag-tai uulz-ax=ka-ad ir-lee, uulz-ax=uu?

(30) bii (...) ganaa-gaar xii-lg-ex=küü xün-d xii-lg-ex ge-ed ög-sön baixkuuyuu.

(31) uugan bol ter xün + bid nar-iin tölöö=l yar-i-aad bai-gaa baixkuuyuu. xurdañ bair-tai bol-g-ox ge-e=l yar-i-žai-gaa=šd.

(32) margaaš nögöö neg difüüzer ing-eed aw-x=ga-ad difüüzer-iin möng xeregtei bol-č-loo.

Үргэлжлэх байдлын -žii- дагаврыг ge-ийн хойно хэрэглэвэл үйл явдал нь эхлээгүй, харин эхлэх шатанд байгаа гэсэн утга илэрнэ. (33) үүнийг тод үзүүлж байна. Ихэнхдээ -x, ge- хоёр [xk^h] болж ижилсэнэ, заримдаа бүр [x] эсвэл [k^h] болж нийлнэ. (34) шиг гурван авиазүйн үгийг дангаараа дуудах явдал зөвхөн албан ёсны ярианд хааяа нэг тохиолддог. “Би тэгнэ” гэж хэлж аливаа үйлийг хийхээр зорьж байгаа этгээд нь ихэнхдээ уг үйлдлийг яг хийх шатандаа дөхсөн байгаа гэж дүгнэж болох учраас энэ хэрэглээ зорих утгаас хөгжиж ирсэн гэж харьцангуй баттай дүгнэж болно (Song, 2002:36, Hashimoto, 2004:44 хамтад нь үзнэ үү). Иймэрхүү хөгжил дэлхийн хэлнүүдэд бас харьцангуй түгээмэл үзэгдэл гэж хэлж болох байх (Güldemann 2008:425-436). Орчин цагийн халх аялгуунд энэ цогцолборт зорих утга байх албагүй (Song, 2002:33) гэж бас (35)-г үндэслэн үзэж болно.

(33) bi=čin odoo yös-döx ail-d=aa xon-žii-n...ge-ž=dee, yös-döx ail-d=aa xon-ox-žii-n. + xon-uul-ax yum=uu, güi=yüü, bi ür dүн-gii=n xar-aa=güi wai-n.

(34) bid бүхөн odoo gent tii-š=ee šalgalt-aar gar-ax ge-ž bai-n=aa.

(35) xarañxui bol-ox=ke-žii-n.

2.2.2 Зорих утгатай эсвэл зорих утгаас үүссэн ондоо цогцолборууд бол -x ge-гээс илүү бага хэлзүйжсэн байна. Үүнд ирээдүйн үйл явдлыг дурдсан цогцолбор ба яригчийн зорилго болсон юм этгээдийг дурдсан цогцолбор гэж ялгах хэрэгтэй. Чингэлтэйн (1979/1999:307) ажигласнаар, -x-аас гадна мөн -на, -ья дагавар зорилго, ирээдүй гэх мэт утгыг зааж болно. Түүний нэг жишээ болох (36) халх аялгуунд боломжгүй өгүүлбэр, харин Өвөр монголын зарим аялгуунд иймэрхүү хэрэглээ хэлбэржсэн байна. Хорчин аялгуунд -x дагавар зөвхөн тодотгох үүрэгтэй тул тэнд -x ge-žii-ийн оронд (37)-д шиг -ntʃe-г хэрэглэдэг (Brosig, 2014:24-25).

(36) Будаа больё гэж байна. (Чингэлтэй, 1979/1999:307)

(37) эн=tʃin онә-ntʃe-на. (энэ чинь унана гэж байна) (Hán нар, 2012).

Халх аялгуунд -x-аас гадна -n (38), -laa (39), -ii (40), -aasai (41) дөрөв ирээдүйн утга эсвэл яригчийн санаа, хүслийг илэрхийлдэг. Холбох нөхцөл үйл үг geed (эсвэл хаяа gež)-ийн өмнө тохиолдвол зорих санааг илэрхийлж болно. Ихэнхдээ (-x ge-ээс ондоогоор) зорьсон санааны хажууд мөн тухайн үгийг эш татсан гэж ойлгох боломжтой, яг тэгсэн эсэх нь олон тохиолдолд тодорхойгүй.

(38) bi odoo mašij dot-r=oo amd-r-an ge-ed mašij xudald-až aw-saṇ.

(39) onʒocn-ii билет aw-aad +izrail yaw-laa ge-ed + moskwa damž-aa[d]=l suu-n.

(40) za engeed önöödör + tan-ai anḡi-id ir-eed + tan-ai orod-toi xamt-d=aa cug yag ta nar-tai adil-xaṇ + üürg=ee güicetg-eed xon-ii ge-e=l + zori-ood ir-lee.

(41) Орос улсын хэдэн дизайнеруудын бүтээлийн хэсгээс санаа аваасай гээд оруулчлаа.

Өнгөрөөд нэгэнт мэдчихсэн цагийг л заадаг -saṇ дагавраар ийм нөхцөлд (42)-д шиг шалтгааны утгыг илэрхийлж болно. -n geed(/ge-ž) гэхэд заримдаа (43)-(44) шиг учир зорилго нь нэгэнт тогтсон байдаг. Ийм нөхцөлд зорилго шалтгаан хоёрын ялгаа алга болно. Цөөхөн

хэдэн тохиолдолд ирээдүйн үйл явц нэгэнт тогтсон байхад зорилго гэж ойлгож болохгүй учраас цэвэр шалтгааны утгатай болно. (45)-д харин эшилсэн өгүүлбэрийг *bayarl-* гэх үйлийн шалтгаан биш, бодогдохуун гэж ч ойлгож болно.

(42) *odoo xoz-con ge-ed Ayguu setgel amar-san, te?*

(43) Манайхан хэл сурна гээд хамаг цагаа алдаад байдаг[.]

(44) *aaw oroi aži-aas=aa ömön xün-tei uulz-an ge-ed gar-san baix.*

(45) Хүмүүс гэр лүүгээ харина гээд баярлаж байхад би дандаа эсрэгээрээ.

2.2.3 Нөгөө талд зорилго болсон юм этгээдийг дурдсан хэрэглээ гэж байдаг (Yáo 2007). ОЦМХний *ge-* үг ярианы агуулгыг заах шууд тусагдахуун авч чаддаггүй байтал дундад үеийн хэлэнд (46)-(47)-д шиг сонгох томилох хэрэглээнээс (Street, 2013a:10-11) үүссэн гэж үзэж байна. Ийм утгыг тодотгох цогцолбороор илэрвэл тодотгогдсон этгээд нь мэдрэмж (48) эсвэл мэдрдэг хүн (49), тодотгогч нь мэдрэгдэхүүн, тэдгээрийг холбох үйл үгийн хэлбэр нь *geseñ* эсвэл хаяа *gex*. Тодотгох цогцолбороос гадна зорилго болох харилцааг бас *gež/geed-*ээр тэмдэглэсэн дан нэр үгийн хэлцээр илэрхийлж болно. Өгүүлэхүүн нь (50)-д шиг хөдөлгөөн заасан үйл үг байвал ингэж дурдсан хэлц өгүүлэгдэхүүний хүссэн эсвэл очих, уулзахыг хүссэн этгээдийг заана. Өгүүлэхүүн нь харин (51)-д шиг (өргөн утгаар) ямар нэг золиосыг зааж байвал дурдсан этгээд тухайн золиосны тустан болно (51).

(46) *Ene üge-tür Cingis qahan ügüle-rün Joci yau kee-mü. Kelele-Ø kee-be. Joci ügüle-rün Caaday-lu ügüle-be. Caaday ba qoyar qolbaara-n gücü ög-sü. Ögödey-i kee-ldü-ye kee-be.* [Нууц товчоо §255]

(47) *Basa Cingis qahan ügüle-rün Tengiri qajar-a gücü neme-jü ihee-gde-esü ta Jamuqa anda-aca nama-yi kee-n sedki-jü 'Nököce-sü' kee-n ire-gse-d ötögü-s ölje-te-n nökö-d min-u ülü=ü: bol-uujay ta kee-be* (Нууц товчоо, §125).

(48) бид хамт жил гаруй амьдарсан, түүний намайг гэсэн сэтгэл, хайр үнэхээр агуу байсан.

(49) Намайг гэсэн хүн байдаг л даа.

(50) Бидэнд урилга өгүүлсэн. Ээж бид хоёр очоогүй. Аав минь очсон. Түүнээс хойш мань эр 20 хоног алга болсон шүү дээ. -Тэр хүн одоо таныг гээд хүрээд ирвэл яах вэ? -Арай өмнөхөн ирсэн бол хүлээж авах л байсан байх. Одоо оройтсон.

(51) Өтөлсөн хойно минь хэн биднийг гээд 1 л сүү бариад ороод ирэхийн бэ?

2.3 *Ge-*ээс мөн хандлагын утгыг заадаг хэдэн хэлбэрүүд үүссэн байна. “Гэх-ээс сул үг үүсэх нь” гэсэн гарчгийн доор Чингэлтэй (1979/1999:304-305) өгүүлбэрийн эцэст тохиолдох “дамжуулан өгүүлэх (52), гэдрэг асуух (53), сэжиглэн асуух (54)”, “зэмлэх (55), гайхан сочих (56)” *ge-* гэж тус тус тодорхойлсон. Дамжуулан өгүүлэх үүрэг бол хандлага, өнгө аяс гэдэгт арай багтахааргүй ч гэсэн эш татсан яригч нь тодорхойгүй бол голдуу өгүүлбэрийн эцэст тохиолдох хэрэглээнд багтана гэж болох байх. *Ge-*ийн үүрэг үйлдлийг сайн ойлгохын тулд тодорхой эх үүсвэргүй эшлэлийн онцлогийг таньж мэдэх нь чухал. Уг хэрэглээг илэрхийлэх арга нь *geseñ*, *gepee* гэх мэт хамгийн энгийн түгээмэл хэлбэрүүд байдаг учраас текстийн санд түүнийг зөв олж танихад хэцүү ба түүнд зориулагдсан энгийн эшлэх цогцолбороос ондоо тусдаа цогцолбор ч байхгүй байж магадгүй. Үүнээс бусад үүргийг ажиглавал өгүүлбэрийн эцэст хандлагын утгыг илэрхийлдэг *ge-*ийг эшлэх үндсэн утгаа хадгалж байгаа эсэхийг судлах нь сонирхолтой. Сарнаа (2006:13) өгүүлэлдээ тухайн хоёр боломжийг дурдсаны дараа хэрэглээний ангилалд “өгүүлбэрийн эцэст өгүүлэхүүний утга, хандлагыг илтгэдэг” гэж бичихэд “өгүүлэхүүний утга”-ыг хэлэх эшлэх утга гэж ойлгож болох байх. Түүний жишээ болох (57)-д үнэхээр тийм, харин (53)-(54)-д эшлэх утга огт алга байгаа гэж анхаарвал хандлагын утгатай эшлэх ба эшлэхгүй хэрэглээ гэж тус тус ангилах хэрэгтэй.

(52) Бүгдээрээ цөм явчхаж гэнэ лээ.

(53) Тэр хүн ирчихсэн гэж үү?

(54) Түмэн хэрэг төгөлдөр болгоод нэгхэн дутагдал ч үгүй гэж үү?

(55) Чамайг бүү хэл гэхлээ! (яагаад бас хэлээд байх юм)

(56) Тэр морины гүйхийн хурц гэж ээ!

(57) Эзэн нь лав сайн малчин хашир өвгөн байв уу гэмээр.

Хандлагын утгатай мөртлөө эшлэх үүргийг ч гэсэн гүйцэтгэдэг цогцолборт магадлах *gemeer*, адилтгах *gesen üg* гэх мэт хэдэн үгс багтана. Ийм цогцолбор давхар үүрэгтэй учраас тэдгээрийг зөв таньж олоход амаргүй.⁷ *Ge-meer* нь бүтээврийнх нь утгаас бараг зөрчихгүй, магадлах утга нь -тааг дагаврынх. Харин тэр нь (халх аялгуунд) (58)-д шиг *bol-w=uu*, *uim=uu* хоёртой нэлээд түгээмэл холбогдож хэрэглэгдэж байдаг учраас өөрийн гэсэн магадлах цогцолбортой.⁸ *Gesen üg* бол (59)-д шиг адилтгах үүрэгтэй. Тэр нэг үг хэллэг бол өөр үг хэллэгтэй тэнцэнэ гэж үгчилсэн түвшинд илэрхийлж байгаа боловч энгийн хэрэглээнд ихэнхдээ үг яриатай холбоогүй байдаг. Тэгтэл илтгэн гаргахуй А, илтгэн гаргахуй Б хоёр адилхан агуулгатай гэж батлах эсвэл А-гаас Б ч хүчинтэй гэж дүгнэж баримтлах, баталгаажуулан үзүүлэх үүрэгтэй. *Gemeer*, *gesen üg* хоёр ингээд хэлэх нэрлэх бодох явцтай холбоотой боловч энгийн байдалд бодит яриаг агуулахгүй байдаг.

(58) Тэгсэн чинь нэг өдөр манай ажил дээр нэг бүсгүй хүрээд ирлээ. Надаас нэг, хоёр дүү болов уу гэмээр нүдэнд дулаахан, хөндөөний байрын бор бүсгүй.

(59) аа, (шивээс хийхэд) *te-x=güü wol cus gar-x=iin bol хүн-ii ar's-iig gemt-ee-žii-n ge-sen üg=el=dee*.

Миний материалд тохиолдсон зарим хэрэглээ нь үг яриаг илэрхийлэхээ больж цэвэр харилцааны утгатай сул үгийн шинжтэй болсон гэж хэлж болохоор байна. Үүнд *gežüü*-гийн ихэнх хэрэглээ болон *geeč*, (-n) *genee* хоёрын зарим хэрэглээ багтах ба эдгээрийг энд тус тус танилцуулна.

2.3.1 *Gežüü*-ийн үндсэн хэрэглээ бол эргэлзэж гайхаж асуух (60). Заримдаа яригч их гайхсан боловч ер нь тийм байна гэж хүлээн зөвшөөрч байдаг. Ийм байдалд эргэлзэж асуух санаа байхгүй, харин яригч нь зүгээр л өөрийн эрхгүй хэлчхээд гайхсан байдлаа анхааруулан илэрхийлж байна (61). Заримдаа яригч нь эсрэгээрээ эргэлзэхээс илүүтэйгээр лав тийм биш гэсэн ойлголтод хүрсэн учраас сонсогчийн санааг эс зөвшөөрсөн, эсэргүүцсэн байдлаа илэрхийлж байна (62). Эсвэл сонсогч нь ил тодоор эсэргүүцэхээргүй байвал эс зөвшөөрсөн санаагаа яруу асуултын (rhetorical question) аргаар ч ойлгуулж болно (63). Бас нэг их гайхаагүй, зүгээр л тодорхойлуулж батлуулж асуух хэрэглээ ярианы хэлний текстийн санд илэрч байна (64). Энд уг утга нь цогцолборын өндөр давтамжаас болоод суларсан гэж үзэж байна. Өмнөх хэдэн хэрэглээнээс ондоо байх (65)-д асуух эргэлзэх санаа байхгүй, яригч нь зүгээр нэг зүйлийг сонирхуулж дурдаж байна. Асуух хэлбэрийн энэ хэрэглээ бол *ge*-ийн бас өөр хэлбэр (66) ба ондоо үйл үгэнд тохиолдож болох хэрэглээ (67) учраас үүнийг зүгээр л *ge*- гэсэн үндэстэй холбогдсон =UU клитикийн тусгай хэрэглээ гэж бодож болох юм.

(60) А: *te-xeer zereg am canᠭ-ač=čai-x-guu=yuu. teg-eed süü-tei cai žooxon + daws ix-tei bol-conᠭ bai-saᠭ, te?*

Б: аа, *gexdee süü-tei cai saixanᠭ bai-saᠭ*.

Г: *ter zügeer bai-sii=šd. + daws ix-tei ge-ž=üü?*

⁷ (55) шиг нөхцөлдүүлэх хэрэглээ (*gexlee, gewel, gexed*) халх аялгуунд байвал энд ч багтах байх.

⁸ Монгол хэлний баймжийн утгын дүрмийг нарийн гаргахад хэдийгээр маш хэцүү байгаа. Мөнх-Амгалан (1998) тухайн асуудлуудад оновчтой хандсан ч гэсэн хэвлүүлсэн ном нь арай нимгэн, ихэнх асуудлыг дэлгэрэнгүй үзүүлэх бүү хэл шийтгэх зайгүй. Алтангас (2010) зарим асуудалд улам нарийн хандсан ч гэсэн нийт дүрмийг арай бага гаргасан байна. Нийт дүрмийг сайн ойлгохын тулд Мөнх-Амгалан (1996) “юм” гэдэг үгийн тухай бичсэн өгүүлэлд шиг нарийн, харин Мөнх-Амгалан (1998) шиг дэлгэрэнгүй байх хэрэгтэй. Тэгэхээр Mikai (2001), Алтангас (2007), Brosig нар (2018) тусгай асуудлыг (энд “юм” гэдэг үгийн хэрэглээг) улам дэлгэрүүлж үзэж болох боловч задлан шинжлэлийн найдвартай сурь нэгэнт тавьсан байх болно.

(61) Би...би Ранмаг ялчихлаа! + Эне миний... Нойрсож буй чадвар гэж үү? [Ranma^{1/2} 34112]

(62) А: Тэр охин чи байсан байх нь ээ! (Б-г зодчихлоо)

Б: ЭНЭ ОДОО ТИЙМ ЧУХАЛ ГЭЖ ҮҮ?! (Ranma^{1/2} 7140)

(63) Бидний засварын төлбөр хангалттай их болоогүй гэж үү.... (Ranma^{1/2} 33416)

(64) А: aa bi=č yaa-x=aw xaluu-xaŋ. @⁹. zarim neg xüiteŋ xüm-üüs yaa-x=iim bol=oo? bi aaimar lai-tai šd. + öö öwöl bol-xoor man-ai egč ed nar. egč nar nam-aig bulaa-lc-ald-až unt-an za=yuu. + zuŋ xöö-gööd naad-čín zail-Ø=aa caa-š=aa @.

Б: @ xaluuŋ ge-ž=üü?

А: mmg.

Б: xaluuŋ cus-ta-ŋ yum bai-n.

(65) kaasn-ii xüüxn-ees nögöö xüüxn=en + ""xööy xeŋ=ee čam-d böös bai-n=uu?"" ge-n=ee. @ + tex-seŋ=čín nögöö-xöŋ + gaix-caŋ nad-ruu xar-ž xar-žii-snaa ""yüü-ŋ böös?"" + ge-ž=üü.

(66) tex-seŋčen aaw-d xel-seŋčen aaw + "ew-ii ew-ii, Al¹ xurdal-Ø" ge-e=l=üü?

(67) (Өчигдөр орой манай нийтийн байрт байдаг нөгөө хоёр эмэгтэй бид гурав гэртээ сууж хов жив ярьж байсан.) Bid guraw pornoo-giiŋ tuxai yar¹-ax=güi=yüü. (сонсож тэмдэглэж авсан жишээ)

2.3.2 Geeč-ийн хэдэн тусгай хэрэглээ бий болсон байгаа. -аас дагаврын яригчийн сайн сайхны төлөө шаардан гуйсан үндсэн хэрэглээ нь geeč хэлбэрээр дэмий тохиолдохгүй, мөн 3-р биед захиран тушаах хэрэглээ ховор (68). Хамгийн их тохиолддог хэрэглээ бол алдааг засах юм уу сонсогчид юм хэлэхээр өдөх (69)-(70). Үүнээс гадна гайхалтай юманд сонсогчийн анхаарлыг чиглүүлэхэд хэлнэ. Үүнд “эшилсэн” дэд өгүүлбэр нь энгийн байдлаар тухайлсан (= асуух үгтэй) асуулт (71) эсвэл (72) шиг yamar/yaasaŋ/xičneeŋ гэсэн хэмжээт асуух үгээр бүтсэн онцолж анхаар(уул)сан (“exclamative”) өгүүлбэр болно. Онцолж анхаар(уул)сан өгүүлбэрийн онцлог гэвэл өөрөө хариу өгүүлбэр болж чаддаггүй, харин тухайн яригч ярианы бүх оролцогчид танил юм байдлыг тодорхой хэмжээнд (шаталсан хэмжээнд эсвэл хоёр эсрэг туйлаар хэмжиж болох) урьдчилан тодотгон бодсон байсан нь зөрж, түүний бодсоноос хэтэрсэн байгааг ийм төрлийн өгүүлбэрээр хүүрнэж батлан өгүүлнэ (Зевахина, 2013:161-163, бас Michaelis 2001-аас үзээрэй). Geeč-тэй асуух юм уу онцолж анхаарсан өгүүлбэр нь сонсогч нь иш татсан асуултыг өөрөө хариулах ч юм уу хариуг нь таамаглах ёстой гэсэн үндсэн санаагаас үүссэн учраас хариуг нь хэлээч ч юм уу таамаглан бодооч гэсэн хэл бодлыг багтаах хэрэглээтэй л байдаг. Гайхалтай үйл явдлыг анхааруулж байна гэсэн үг.¹⁰ Асуух үг огт байхгүй, зүгээр л yum geeč гэдгээр төгсдөг нэг хэрэглээ ярианы материалд олдоогүй. Ийм өгүүлбэрт сэдэв/өгүүлэгдэхүүн нь (73)-д шиг сонсогч бие эсвэл (74)-д шиг 3-р бие байж болох байтал ер нь асуултын хариуг хэлэх төсөөлөхийг тушаахаа больсон, яригчийн гайхсан байдлыг илэрхийлж л байдаг байна. Ийм шатанд л бүрэн гүйцэт сул үгийн шинжтэй болсон гэж үзэж болно..

(68) utas bitgii tasl-aarai, bataa ax-tai yar¹-Ø ge-ed xel-čix-Ø! oroí oč-ii ge-seŋ deer=en. (...) xür-eed ir-Ø ge-eč!

(69) А: tuyaa taw¹iŋ neg-tei.

Б: taw¹iŋ neg xür-en ge-eč! xür-ee=güü=šd.

(70) А: BAARan-d or-ž üz-ee=güü ge-seŋ=č + en muuxai ewder-žii-n=aa, neer=ee. + odoo yaa-x=aw dee, aa + am¹dral nam-aig iŋg-ex yos-toi bai-s=iin bai-gaa biz.

Б: am¹dral nam-aig ewd-ež bai-n=daa enter ge-eč!

(71) ceegii-giiŋ ox¹iŋ-iig tör-öxd=ön bi teg-s=iin ...+ ner-ii=n xeŋ ge-eč?

⁹ “@” нь хүн инээснийг тэмдэглэнэ.

¹⁰ Онцолж анхаарсан өгүүлбэрт асуух сул үгээр geeč, (yum)=be хоёр орж болно. Яригч нь гайхсан байдлын тухай дөнгөж сая л мэдэж авсан бол (yum)=be гэж хэлнэ, нэгэнт мэдсэн зүйлийн тухай ярьвал geeč гэж хэлнэ.

(72) te-xd=ee bataa-giij ... bataa exner-tei xür-eed ir-senċin man-i-uus yamar ew=güi öröön-d suu-žii-san ge-eċ. aimšg-iij öröön-d suu-žii-s-ii=šd.

(73) А: бууж өгөхөд хэтэрхий эрт байна! (...) За... энэ уралдаанд явчгаая!

Б: бурхан минь... чи их хатуужилтай юм гээч ... (Ranma^{1/2}: 16216)

(74) Тэр царайлаг юм гээч! (Ranma^{1/2}: 2078)

2.3.3 Genee ба (-n) genee ч гэсэн тодорхой хандлагын хэрэглээтэй. Gen(=ee) (75)-д шиг энгийн эшлэлд маш түгээмэл хэрэглэдэг. Үүнээс гадна, -n=AA нь тусгайлан асуулт ба ойлгоогүй үг яриаг тодруулах зорилгоор цуурай асуултыг бүтээдэг гэдэг нь бас ge- язгуурт үйл үгээр илэрч байгааг (76), (77)-аас ажиглана уу. Энэ хэрэглээнээс бас эвгүйцсэн (78) юм уу эсвэл эелдгээр (80) гайхсаныгаа илэрхийлэх хэрэглээ бий болсон байна. Энд эшлэх утга байгаа нь хэвээр.

(75) aw-ċ ög-ön ge-n=ee.

(76) heċ tex-seċ ge-n=ee? bi say yör-öös=öö oilog-soċ=guu.

(77) маргааш гэнэ ээ?! (Ranma^{1/2}: 3343)

(78) А: Юу?! "сүйт залуу" гэнэ ээ?!

Б: аанхан ...манай аав ранмагийн аав хоёр шийдсэн юм. аканэ ранматай гэрлэнэ

(Ranma^{1/2}: 183).

(79) А: ранма аавтайгаа хамт тулааны бэлтгэл хийж аялдаг. саяхан тэд хятадаар дайран өнгөрсөн бололтой.

Б: хөөх! хятад гэнэ ээ!

Г: хятадаар явах юу нь сайхан гэж? (Ranma^{1/2}: 113)

Харин -n genee гэсэн цогцолборт (80) шиг эшлэхгүй уурлаж гайхсан утгыг агуулах тохиолдол бас байдаг. Энэ нь (81)-д шиг сонсогч буюу 2-р бие, эсвэл (82)-д шиг 3-р бие дээр илэрч болно. Уурлаагүй утгыг агуулсан нөхцөлд хэрэглэж болох эсэх нь тодорхойгүй.

(80) Ći min-ii aži-iig iim bac möċg-öör ün-en ge-n=ee! (мэдээ олгогчийн санал болгосон жишээ)

(81) Ранма, муу араатан! Миний зөвшөөрөлгүйгээр Тэндо Аканэтэй гэрлэх гэж оролдоно гэнэ ээ! (Ranma^{1/2}: 40727)

(82) Муу новш! Миний нэрийг ашиглаж миний ээжийн гэрт орно гэнэ ээ... Тэр хэн юм болоо? (Ranma^{1/2}: 29016)

Энд ярилцсан ge-ээс бий болсон цогцолбор үг-өгүүлбэрзүйн түвшинд сул үгийн онцлогтой, утгын түвшинд хандлагын утгын хамтаар бас гайхсан санааг илэрхийлэх нь элбэг тохиолддог. Миний ашигласан судалгааны материалаас үзвэл иймэрхүү гайхсан утга нь халх аялгуу ба нийт монгол хэлний ge- язгуурт үйл үгээс хэлзүйжиж ирсэн сул үгийн түгээмэл эсвэл нийтлэг онцлог байдаг эсэхийг нарийн судлах шаардлагатай. Хэрвээ жишээ баримтууд нь хэлний хэрэглээг хангалттай тусгаж чадахгүй байвал утга ба хэрэглээний ялгааг нь сайн гаргаж чадаагүйд байж болох ба эсвэл сул үгийн онцлогтой ge-ийн хэдэн хэлбэрүүд текстийн санд дутаж байсанд бас байж болох юм.

2.4 Миний одоогоор харахан ангилаагүй байгаа ge-ийн бусад хэрэглээг харуулсан бусад жишээг энэ хэсэгт товчхон дурдъя. Ялангуяа 2.4.3, 2.4.4-д дурдсан зүйл бол анхны шатны ажиглалт учраас цааш нь нарийн судлан шинжлэх шаардлагатай.

2.4.1 Ge- үйл үгийн нэг эрс хэл зүйжсэн хэлбэр бол 3-р биеэр төгсгөх “зөвшин хүсэх” (Өнөрбаян, 2004: 299) -g дагавар байж болзошгүй (Benzing, 1985:66). Хам цагийн түвшинд -g, -Ø ge-Ø хоёр бага зэрэг ялгаатай. Захиран тушаах саналыг 3-р биеэр дамжиж хэлэхэд (83)-ийн маягаар хэлнэ, зөвшөөрсөн эсвэл эсэргүүцэхгүй хандлагаа илэрхийлэхэд (84)-ийн маягаар хэлнэ. Ийм хэлбэртэй 3-р биед тушаах цогцолбор нь кавказын зарим хэлэнд илэрдэг ба мөн

тушаах утгаас гадна хүлээн зөвшөөрөх утгыг илэрхийлдэг (Добрушина, 2012).

(83) ir-eed aw-Ø ge-[e]Ø!

(84) ir-ž aw-wul aw-ag!

2.4.2 Юмыг шинэ үүрэг хэрэгсэлтэй болгохын тулд нэр үгийн хэлцийн хойно gež/geed гэж тавих тохиолдол бий. Тухайн нэр үгийн хэлцийн уг хэрэглээ бол адилтгах өгүүлэхүүнийх. Тухайлбал, (85)-д өгүүлэгдэхүүн болох aaw нь “en + daruulac”) гэсэн үгийг ярьж тамхийг бариад хүргэж өгч байсан гэсэн уг утга санаатай, харин бодит байдалд ингэж ярьсан байх албагүй. Энэ хэрэглээ текстийн санд 1-2 удаа л тохиолдсон учраас нарийн онцлогийг гаргах боломжгүй байсан.

(85) eež=en piiw ög-öö=l, aaw=an + daruulac ge-ž tam'ax ög-öö=l @.

2.4.3 Тодотгох үүрэгтэй эгэх төлөөний үгийн дотроо ööriiŋ, ööriiŋ geseŋ хоёр нь харьцангуй төсөөтэй үүрэгтэй. (86)-д ööriiŋ geseŋ гэвэл гол өгүүлэхүүн зайлшгүй эзэмших(гүйн) утгатай, харин зөвхөн ööriiŋ гэж хэлбэл тухайн газарт орших(гүй) гэж бас ойлгож болох болов уу. (87)-д ööriiŋ geseŋ ner хүнд байвал эр хүнд тус тусдаа өөрийн гэж үзсэн нэр хүнд байдаг, харин ööriiŋ ner хүнд гэвэл бүх эр хүмүүст нэг янзын нэр хүнд байгаа гэж ойлгож болох болов уу.

(86) odoo teg-ež öör-iŋ ge-seŋ yum-tai bol-kuu bol man'=čín yör=ön öör-iŋ ge-seŋ yum bai-x=kuu=šd. dar' ex-ees car-axlaar nad-aa öör-iŋ ge-seŋ yum bai-dag=guu=šd.

(87) bi bolroo-giŋ tal-d=č ge- ge-ed ge-ed bai-gaan biš za=yüü. + bid nar бүгд-eer=ee er хүн bol-ox teg-eed + er хүн-d=čín bas öör-iŋ ge-seŋ ner хүнд ge-ž yum bai-dag baixkuuyuu.

2.4.4 Эцэст нь ge-ed болон голдуу ge-e=l гэсэн хоёр үгс зэрэгцүүлэх үүрэгтэй байж болох эсэх нь тодорхойгүй санагдаж байна. -AAd=l гэхээр үйл тасрахгүй явагдаж байгаа гэсэн санаа нэгэнт тодорхой тул ge-e=l нь тасралтгүй цувран тоочих гэсэн утгатай. (88)-д үг яриа илэрч байгаа нь тодорхой, харин оронд нь zereg гэж хэлж болох юм бол эшлэх утга байгаа эсэх нь чухал биш болчихно. (89)-д ge-e=l-ийн байршил тодотгогчийнх. Энд ч гэсэн тоочих үүрэг гол болсон байж магадгүй.

(88) A: sewčee=n xed ge-ž-ii-seŋ, neer=ee?

Б: sewčee=n x'amd-xaŋ yum=uu?

Г: yanz yanz=al bai-d=ii=šd. tawaŋ m'aŋg-ii-x, zurgaaŋ myaŋg ge-e=l.

(89) A: xamgiŋ xol=on хаан-aas ir-seŋ daič-id bai-n?

Б: bayaŋölgii.

Г: bayaŋölgii, uws, zawxaŋ ge-e=l бүх aimg-aas=l bai-gaa.

Энэ товч өгүүлэлд танилцуулсан асуудлын тухай би дараа нь арай дэлгэрэнгүй ном эсвэл өгүүлэл бичихээр төлөвлөж байгаа. Тийм учраас шүүмжлэх, засах, сайжруулах, нэмэх зүйл байвал зохиогчид benjamin.brosig@gmx.de хаягаар хандахыг хүсэж байна.¹¹

¹¹ Энэ өгүүллийн үндэс болох судалгааг би голдуу Тайванийн Шинжлэх Ухааны Академийн Хэлшинжлэлийн тэнхимд Hsiao Suying-ын хариуцлагын доор “Баримтлал, эрх мэдэл ба мэдээллийн түвшин - төв монгол хэлн(үүдийн) эшлэлийн илтгэгчийн цогцолборын сүлжээ ба хэлзүйжих мөрийг судлах нь (Evidentiality, authority and information status ...)” гэдэг төсөлд гүйцэтгэж байсан ба Хонгконгийн Политехникийн Их Сургуулийн Англи хэлний тэнхимд Yip Foongha бөгөөд дараа нь Kathleen Ahrens нарын хариуцлагын доор “Төв монгол хэлн(үүд) ий(н) ХЭЛЭХ-ийн цогцолбор ба баримтлалын ай” (SAY constructions and evidentiality in Central Mongolic) гэдэг төсөлд судалж эхэлсэн. Тэгээд энэхүү судалгааны ажлаа CNRS-ын LLACAN-д Татьяна Владимировна Никитинагийн “Африк үлгэр өгүүлэхэд эшлэлийн apra (Discourse reporting in African storytelling)” төсөлд ажиллахдаа англиар бичиж, Берн их сургуулийн хэлшинжлэлийн тэнхимд “Баримтлалын ай цаг орон дор (Evidentiality in time and space; Marius Zemp, Fernando Zúñiga нар удирдан хариуцсан)” төсөлд ажиллангаа монголоор хураангуйлж бичсэн. Энэхүү монгол хэлээр бичсэн өгүүллийг засан зөвлөсөн Долгорын Гүнцэцэгт талархлаа илэрхийлэе.

Resume

In this article, I give a concise preliminary overview of the functional range of the Khalkha Mongolian quotative verb *ge-* that is largely based on 3850 tokens of *ge-* retrieved from a spoken language corpus. Initially, there will be a brief overview of basic functions, including quotation with *ge-* as main verb or linker, its function in accommodating ideophones, and metalinguistic reference / naming. Secondly, there will be a discussion of different extended functions, namely such connected to (i) information structure, clause connection and text structuring, (ii) intention and its extensions such as forming purpose clauses, prospectives, and goal-benefactors, (iii) sentence-final stance marking (doubt, disagreement, correction, speaker and addressee surprise, anger), and (iv) arguable miscellaneous functions (jussive, functive, reflexive, enumerative).

Key words: *Khalkha Mongolian, quotation, ideophones, naming, intentionality, information structure, stance, discourse structuring, sentence-final particle*

Номзүй

- Abbott Barbara.** 2003. Some notes on quotation (Эшлэлийн тухай хэдэн тэмдэглэл). *Belgian Journal of Linguistics*. 17: 13-26.
- Алтангадас 金罡.** 2007. モンゴル語の終助詞 *yum* と日本語の「だ」「のだ」など文末形式の対照研究 (Монгол хэлний төгсөх сул үг *yum* ба япон хэлний өгүүлбэрийг төгсөх хэлбэр *da*, *no da* зэргийг харьцуулсан судалгаа). 思言-東京外国語大学記述言語学論集 3:3-21.
- Алтангадас 金罡.** 2010. モンゴル語のモダリティ (Монгол хэлний баймжийн ай). 東京:東京外国語大学. Хэвлэгдээгүй докторын ажил.
- Benzing Johannes.** 1985. *Kalmückische Grammatik zum Nachschlagen* (Халимаг хэлзүйн толь бичиг). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Brosig Benjamin.** 2014. The tense-aspect system of Khorchin Mongolian (Хорчин аялгууны цаг байдлын тогтолцоо). In: Pirkko Suihkonen & Lindsay Whaley (eds.), *Typology of Languages of Europe and Northern and Central Asia*. Amsterdam: Benjamins: 3-65.
- Brosig Benjamin.** Expressing intent, imminence and ire in Mongolian (Эшлэх үйл үгээр зорих, болох гэж байгаа ба уурлах санааг заах нь). *Folia Linguistica*.
- Brosig Benjamin., Foongha Yap., Kathleen Ahrens.** 2019. Assertion, assumption and presupposition: an account of the erstwhile nominalizer YUM in Khalkha Mongolian (Батлах, таамаглах, урьдчилан тааварлах нь - Нэржүүлэгч асан халх аялгууны ЮМ-ны тухай судалгаа). *Studies in Language* 43(4): 896-940.
- Чингэлтэй.** 1979/1999. Одоо үеийн монгол хэлний зүй. Нэмэн зассан хэвлэл. Хөххот: Өвөр Монголын Ардын хэвлэлийн хороо.
- Clark Herbert., Richard Gerrig.** 1990. Quotations as demonstrations (Эшлэх бол зааж үзүүлэх). *Language* 66: 764-805.
- Добрушина Нина Роландовна.** 2012. What is the Jussive for? - A study of third person commands in six Caucasian languages (Юссивыг юунд хэрэглэдэг бэ? - Зургаан кавказ хэлэн дэх 3-р биед хандсан тушаах цогцолборын судлал). *Linguistics* 50(1): 1-25.
- Güldemann Tom.** 2008. Quotative indexes in African language (Африкийн хэлнүүдийн эшлэлийн илтгэгч). Berlin: de Gruyter.
- Гүнцэцэг Д.** 2020. Quotative constructions in Khalkha-Mongolian (Халх монгол аялгууны эшлэлийн конструкторууд). The grammatical variation of reported speech across languages гэсэн онлайн хуралд 2020-10-15-д тавьсан илтгэл.
- Нон Guyjün., Benjamin Brosig., Хасчимэг., Хасхүү., Мандал., Удвал., Ман LU.** 2012 (бэлдсэн). Хорчин аялгууны чөлөөт аман ярианы текстийн материал. 6 цаг, дууны файл & текст.

- Hashimoto Kunihiro.** 2004. Metarepresentational motivations – the grammaticalization of the verb of saying *ge-* in Mongolian. *Tsukuba English Studies* 22: 35-49.
- Князев Махаил.** 2016. Complementizers in Kalmyk (Халимаг хэлний (нэмэлт) гишүүн өгүүлбэрийн холбогч үгс). In Boye, Kasper & Kehayov, Petar (eds.) *Complementizer semantics in European languages*. Berlin: Mouton de Gruyter: 665-690.
- Kuribayashi Hitoshi.** 2009. Word-index to the Secret History of the Mongols with Chinese transcriptions and glosses (Нууц товчооны үг ба хятад галиг, орчуулгын жаргсаалт). Sendai: Center for Northeast Asian Studies.
- Matić Dejan., Brigitte Pakendorf.** 2013. Non-canonical SAY in Siberia - Areal and genealogical patterns (Сибирь дэх журамт бус хэрэглэгдэх ХЭЛЭХ гэдэг утгатай үйл үг - Газарзүйн ба ураг төрлийн хээ). *Studies in Language* 37(2): 356-412.
- Michaelis Laura.** 2001. *Exclamative constructions* (Гайхаж анхаарсан санааг илэрхийлэх цогцолбор). In Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals. Volume 2*. Berlin: De Gruyter. 1038-1050.
- Мөнх-Амгалан Ю.** 1996. *Монгол хэлний “ЮМ” гэдэг үгийн үүрэг-утгазүйн онцлог*. Равдан Э., Базаррагчаа М. (найр.). *Монгол хэлний ярианы хэл*. УБ: МУИС: 28-52
- Мөнх-Амгалан Ю.** 1998. *Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай*. УБ: МУИС.
- Мөнх-Амгалан Ю., Kang Shin.** 2014. *Орчин цагийн монгол хэлний бүтээвэр судлал*. УБ: Соёмбо.
- Mukai 向井晋一.** 2001. *モンゴル語の焦点調整形式* (Монгол хэлний төвлөрлийг зохицуулах хэлбэр). *日本モンゴル学会紀要* 31: 69-90.
- Өнөрбаян Ц.** 2004. *Орчин цагийн монгол хэлний үг зүй*. УБ: МУБИС.
- Östling Robert., Benjamin Brosig.** 2011 (бэлдсэн). .mn хуудаснуудаас цуглуулж авсан халх монгол интернетийн текстийн сан. 34,642,000 үг.
- Пүрэв-Очир Б.** 2001. *Хөндлөнгийн оруулбар өгүүлбэр бүтэц бус өгүүлбэрээр илрэх тухай*. Монгол хэлний бүтэц, утга, үүрэг, хэрэглээ (Уб., 2007: 176-191) доор дахиж хэвлүүлсэн.
- Сайнбат.** 2003. *Дүрслэх үгийн зарим асуудлын тухай*. Өвөр Монголын нийгмийн шинжлэх ухаан 2003/2: 14-17.
- Сарнаа Д.** 2006. *Холбох үйл үгийн утга чадамжийн ангилал*. Монгол хэл бичиг 2006/5: 12-16.
- Сэцэнбаатар, Боржигин.** 2003. *The Chakhar dialect of Mongol* (Монгол хэлний Цахар аман аялгуу). Helsinki: Finno-Ugrian society.
- Song Jae-mog.** 2002. *Grammaticalization of the verb ge- 'to say' in Khalkha Mongolian* (Халх монгол аялгууны *ge-* гэх үйл үгийн хэлзүйжил). *Ōsaka keizai hōka daigaku sōgō kagaku kenkyūsho nenpō* 3: 29–38.
- Street, John.** 2013a. *On quotation in Middle Mongolian* (Дундад үеийн монгол хэлний эшлэлийн тухай). Bloomington, Indiana: Mongolia Society.
- Street John.** 2013b. Street’s text of the Secret history of the Mongols. <https://altaica.ru/SECRET/SH-24UP.pdf>.
- Төмөртоого Д.** 2002. *Монгол дөрвөлжин үсэгийн дурасхалын судалгаа*. Уланбаатар: Олон улсын монгол судлалын холбоо.
- Wierzbicka Anna.** 1974. *The semantics of direct and indirect discourse* (Шууд ба шууд бус эшлэлийн утгазүй). *Research on Language & Social Interaction* 7: 267-307.
- (Үбо, Кичйнг) Юу, Ке чэнг.** 2007. *Монгол хэлний “гэх” гэдэг үгийн тухай өгүүлэх нь*. Дундад улсын монгол судлал 2007/4: 41-44.
- Зевахина Наталиа.** *Syntactic strategies of exclamatives* (Гайхаж анхаар(уул)сан өгүүлбэрийг бий болгох өгүүлбэрзүйн арга). *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 4(2): 157-178.
- Золжаргал Б., Benjamin Brosig.** 2012 (бэлдсэн). Халх аялгууны чөлөөт яриатай зурагтын материалын текстийн хөмрөг. 9 цаг, видео & текст.
- Золжаргал Б., Benjamin Brosig.** 2017 (бэлдсэн). Халх аялгууны чөлөөт аман ярианы текстийн хөмрөг. 9 цаг, PRAAT дууны файл & текстгрид.